

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Nationalisme als exportartikel

Bersselaar, Dmitri van den

Citation

Bersselaar, D. van den. (1993). Nationalisme als exportartikel. *Leidschrift : Staatsvorming In Vroegmodern Europa*, 9(September), 127-135. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73281>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73281>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Nationalisme als exportartikel

Dmitri van den Bersselaar

Basil Davidson, *The black man's burden. Africa and the curse of the nation-state* (Londen 1992) 355 blz. ISBN 0-85255-700-0 James Currey £9,95.

De Afrikaanse situatie is inmiddels genoegzaam bekend via televisie, boeken en kranten: het gaat slecht met Afrika. Het continent zucht onder burgeroorlogen, corrupte regeringen, falende economieën, verwoestijning en hongersnood, om maar een paar van de meest in het oog springende problemen te noemen. Het lijkt een onveranderlijke situatie, althans, zo is het beeld dat ons al jaren door politici, activisten, journalisten en ontwikkelingswerkers wordt voorgehouden. Toch is het niet altijd zo geweest. Met name in de jaren zestig, voor veel Afrikaanse landen het eerste decennium van onafhankelijkheid, leek de toekomst er veelbelovend uit te zien: er waren goede economische vooruitzichten en vrijwel overal op het continent heerste optimisme, hetgeen zich uitte in het zelfvertrouwen van de nieuwe onafhankelijke staten en in de politieke ideologie van het pan-Afrikanisme. Maar deze situatie was niet blijvend. Min of meer democratisch gekozen regeringen gingen aan onderlinge strijd en corruptie ten onder en werden vervangen door militaire dictaturen. Na een aanvankelijke periode van groei stagneerden de nationale economieën en perioden van droogte zorgden voor voedseltekorten. Zodoende lijkt het huidige Afrika er slecht aan toe, in sommige opzichten zelfs slechter dan tijdens de ergste momenten van de vaak zo verfoeide koloniale overheersing.

Dit probleem vormt de basis voor Basil Davidsons meest recente boek *The black man's burden. Africa and the curse of the nation-state*, waarin hij de huidige problemen van Afrika vanuit de geschiedenis probeert te begrijpen en verklaren. De historicus Basil Davidson heeft een reputatie als Afrika-deskundige. Hij is de grote popularisator van de Afrikaanse geschiedenis: in meer dan twintig boeken en een televisieserie heeft hij het werk van westerse en Afrikaanse wetenschappers toegankelijk gemaakt voor een breder publiek. Met zijn gebruik van de media heeft hij de westerse publieke opinie over Afrika en Afrikaanse geschiedenis zonder meer beïnvloed. Ondertussen zijn de door hem behandelde onderwerpen te belangrijk om door vakhistorici genegeerd te worden en *The black man's burden* is in dit opzicht geen uitzondering. Toch dient de vraag zich aan in hoeverre een boek als dit voor de vakhistoricus interessant is. En: in hoeverre kan *The black man's burden* bijdragen aan de theorievorming met betrekking tot nationalisme in Afrika?

De titel verwijst naar het bekende koloniale idee van 'the white man's burden', de opvatting dat het de taak en de plicht is van de superieure blanken om de achtergebleven niet-Europese volken beschaving en welvaart te brengen. Het was vanwege deze beschavingsopdracht, zo zei men, dat grote reizen werden gemaakt, gevaren tegemoet getreden en overwonnen, en hele continenten met militaire middelen werden veroverd en onder Europees koloniaal bestuur geplaatst (wat in het jargon van die tijd 'pacificatie' werd genoemd).

Inmiddels maakt de 'white man's burden', samen met de mythe van de barbaarse Afrikaan, deel uit van de geschiedenis van het imperialisme, 'ontmaskerd' als een ideologisch wapen waarmee de Europese aanwezigheid in de koloniën werd gelegitimeerd.¹ Al in 1920 publiceerde de Britse journalist E.D. Morel een boek getiteld *The black man's burden* waarin de Europese bemoeienis met Afrika werd bekritiseerd. Wat volgens hem in naam van de 'white man's burden' aan Afrika werd geschonken, waren economische afhankelijkheid en loonslavernij. Na drie eeuwen van slavenhandel werd in de twintigste eeuw, door de invoering van kapitalistische productieverhoudingen, niet langer slechts het lichaam, maar ook de Afrikaanse *ziel* gebroken door de Europeanen.²

Ruim zeventig jaar later verschijnt opnieuw een boek met de 'black man's burden' als titel. De ondertitel *Africa and the curse of the nation-state* suggereert dat in Davidsons ogen niet het *kapitalisme*, maar het *nationalisme* de voornaamste oorzaak van de Afrikaanse problemen zou zijn. Bij lezing van het boek blijkt deze indruk niet geheel correct: weliswaar krijgen de ontwikkeling en de problemen van de post-koloniale Afrikaanse nationale staten veel aandacht, maar daarnaast wordt uitgebreid ingegaan op andere facetten van de problemen van Afrika, zoals de kloof tussen de steden en het platteland, corruptie, en de blijvende economische 'uitbuiting' door het Westen.

Het boek behandelt de geschiedenis van heel 'zwart Afrika', dat wil zeggen: Afrika ten zuiden van de Sahara, voor de gehele periode vanaf het begin van de negentiende eeuw (toen Europeanen zich niet langer beperkten tot het drijven van (slaven)handel op de kust en zich in interne Afrikaanse aangelegenheden begonnen te mengen) tot nu. Het verhaal wordt geïllustreerd met voorbeelden uit de verschillende Afrikaanse landen, waarbij opvalt dat er vrij weinig vergelijkingen worden gemaakt tussen de verschillende landen onderling. Wel maakt de auteur vergelijkingen met gebieden buiten Afrika: belangwekkend is het hoofdstuk waarin de opkomst van het nationalisme in Afrika in verband wordt gebracht met de eerdere opkomst van het nationalisme in Europa (hoofdstuk 5). Ook bevat het boek een vergelijking tussen de dekolonisatie-geschiedenis van Afrika en die van Oost-Europa (hoofdstuk 9). Ten slotte deinst Davidson er niet voor terug om Afrikaanse ontwikkelingen te vergelijken met die van een land als Japan (40; 65), maar deze laatste vergelijking is te terloops om nog verhelderend te kunnen werken.

Het onvermijdelijke nationalisme

Nationalisme wordt door Davidson beschouwd als een nieuw fenomeen, zowel in de Afrikaanse als in de Europese context. Om deze reden besteedt hij dan ook een hoofdstuk aan het beschrijven van de opkomst van het nationalisme in Europa. In Europa was dit nationalisme vooral een negentiende-eeuwse aangelegenheid, wat wordt geïllustreerd met de eenwording van Italië en Duitsland en de opkomst van nationale bewegingen in de Balkan.

In de negentiende eeuw was er ook in Afrika sprake van een opkomend nationalisme onder delen van de weliswaar Afrikaanse, maar goed met contemporaine Europese ideeën bekende elite. Dit nationalisme had een plaats binnen de tegenstelling tussen zogenaamde 'traditionelen' en 'modernen', waarbij de traditionelen een terugkeer verlangden naar wat zij beschouwden als de Afrikaanse situatie vóór de komst van de Europeanen, terwijl de modernen een ontwikkeling van Afrika volgens westers model voorstonden. Dit laatste impliceerde onder andere het streven naar onafhankelijke Afrikaanse nationale staten, die op Europese wijze werden bestuurd. Deze visie had één nadeel, dat door Davidson in een commentaar op de ideeën van de negentiende-eeuwse nationalist Africanus Horton als volgt werd geformuleerd: 'Africa would be free: except, of course, that in terms of political and literate culture, Africa would cease to be Africa' (38). In de 'strijd' tussen traditie en modernisering lijken de modernen de overhand te hebben gehad.

Deze fixatie op de nationale staat is wat de negentiende-eeuwse Afrikaanse nationalist gemeen hebben met de strijders tegen koloniale onderdrukking uit de twintigste eeuw en met (enige uitzonderingen daargelaten) de Afrikaanse machthebbers in het postkoloniale tijdperk. Davidson toont aan hoe onvermijdelijk deze neiging tot nationalisme was, onder andere door de vergelijking met de opkomst van het Europese nationalisme, door er op te wijzen dat voor de koloniale machthebbers onafhankelijkheid alleen bespreekbaar was voor een Afrika van nationale staten, maar ook door aan te tonen hoezeer de Afrikaanse politieke elite doordrenkt was van de Europese politiek en cultuur. Toen Afrika onafhankelijk werd, bleek een herschikking van de grenzen, of een herbezinning op de vraag in hoeverre nationale staten wenselijk waren, ondenkbaar: elk koloniaal territorium werd na de onafhankelijkheid een eigen nationale staat, ongeacht de vraag of dit de voor Afrika meest geschikte situatie was.

Onafhankelijke staten

De nieuw gevormde nationale staten werden al snel geconfronteerd met problemen van vooral economische aard, die enerzijds te maken hadden met de interne economische verhoudingen en anderzijds met de relatie met het Westen. Het is de uitgebreide

aandacht die Davidson besteedt aan deze economische problemen, die maakt dat de ondertitel 'the curse of nationalism' niet geheel op zijn plaats lijkt.

Maar laten we Davidsons redenering volgen: een van de voornaamste doelstellingen van de nieuwe regeringen was het ontwikkelen van hun land, waarbij met name gedacht werd aan onderwijs en aan het opbouwen van de industrie-sector. Hiervoor was kapitaal nodig en dat is in een agrarische samenleving niet ruim voorhanden. Nu waren in de koloniale tijd staatsinkooporganisaties opgericht die tegen vastgestelde prijzen landbouwproducten van de producenten kochten, zodat het moederland aan grondstoffen kwam tegen prijzen onder die op de wereldmarkt. Een deel van de winst werd gereserveerd voor verbetering van de infrastructuur. Na de onafhankelijkheid bleven deze inkooporganisaties bestaan, nu met het doel kapitaal te verkrijgen voor de opbouw van het land. Deze situatie was niet gunstig voor de plattelandsbevolking, die in vergelijking met de prijzen op de wereldmarkt systematisch te weinig betaald kreeg voor haar producten, terwijl de opbrengst vooral ten goede kwam aan de stedelijke gebieden, waar onderwijs en industrie zich concentreerden. Het gevolg hiervan was volgens Davidson een fruikende tegenstelling tussen stad en platteland die de sociale en politieke structuur ondermijnde.

Deze tegenstelling tussen platteland en stad is ons bekend en de hiervoor door Davidson gegeven verklaring lijkt me plausibel voor wat betreft Westafrikaanse landen als Ghana en Senegal. Maar de situatie in andere Afrikaanse landen, waar een dergelijk beleid niet werd gevoerd en waar toch een vergelijkbare tegenstelling tussen stad en platteland ontstond, kan zo niet verklaard worden. Hier wreekt zich dan ook de opzet van een boek als dit: er komt eenvoudigweg te veel aan de orde, de bestudeerde periode is te veelomvattend, en de behandelde regio is te uitgestrekt om overal waar nodig te kunnen nuanceren, waardoor bij de lezer al snel de indruk ontstaat dat een proces als hierboven beschreven zich in heel Afrika heeft afgespeeld.

Andere, door Davidson genoemde, interne problemen zijn corruptie en de ongebreidelde groei van het ambtenarenapparaat. Veel nadruk legt Davidson bovendien op het probleem van de voor Afrika ongunstige economische verhouding met het Westen (of misschien beter: het Noorden, want we hebben hier te maken met de situatie die in het ontwikkelingssamenwerkingsjargon het 'Noord-Zuid probleem' wordt genoemd). Hoewel er formeel geen sprake meer is van kolonisatie, bevinden de landen zich wel in een economische afhankelijkheidsrelatie met hun voormalige kolonisatoren. De prijsontwikkeling op de wereldmarkt voor grondstoffen werkt daarbij zeer in het nadeel van de Afrikaanse staten. Door de lage prijzen voor grondstoffen als cacao stroomt meer geld van Afrika naar Europa dan andersom en wat het Westen met een groots gebaar als 'ontwikkelingshulp' naar Afrika stuurt, is daarmee vergeleken erg gering. Hierdoor bevinden de onafhankelijke staten zich in een wel heel ongunstige uitgangspositie bij de ontwikkeling van hun landen (221):

While the outside world stood by and continued stolidly to take its cut out of Africa's productive wealth, giving back less and less in grants, aid, or better prices, the scope for political redress correspondingly narrowed. As the new nation-states lost their legitimacy in the eyes of widening ranks of citizens, and hunger spread ... deepening impoverishment piled tremendous handicaps on every effort at honesty and hard work.

Culturele vervreemding

De onderliggende oorzaak van Afrika's problemen, met uitzondering misschien van die welke het gevolg zijn van de nadelige economische verhouding met het Westen, is volgens Davidson gelegen in de onvermijdelijke vervreemding van de Afrikanen van hun eigen cultuur en geschiedenis onder invloed van het Westen. Het is deze culturele vervreemding die het nationalistische in de periode van de onafhankelijkheidsstrijd onmogelijk maakte om andere mogelijke modellen voor de Afrikaanse toekomst te zien dan die van de nationale staat. Als gevolg van die vervreemding bleek het ook niet mogelijk om andere oplossingen dan die van het Westen te bedenken voor de politieke en economische crises waarin het continent in de periode na de dekolonisatie verzeild raakte. Deze situatie is door Davidson gekarakteriseerd als de 'ideologische armoede' van de geletterde Afrikanen (50).

Het is interessant dat dit thema van culturele vervreemding ook al een rol speelde in Morels *Black man's burdens*. Het verschil is dat die vervreemding in Morels opinie het gevolg was van het de Afrikanen wezensvreemde kapitalisme, terwijl Davidson het nationalisme aanwijst als boosdoener. In beide gevallen echter komt het kwaad uit Europa: '... in retrospect, the whole great European project in Africa ... can only seem a vast obstacle thrust across every reasonable avenue of African progress out of preliterate and prescientific societies into the "modern" world'. (42)

Wanneer vervreemding de voornaamste oorzaak is voor de Afrikaanse problemen, dan zou, volgens Davidson, een oplossing voor die problemen gelegen kunnen zijn in een grotere waardering van de eigen Afrikaanse waarden en culturen, in plaats van die van het Westen. Davidson is niet de enige die een dergelijke mening verkondigt; bekend zijn natuurlijk de négritude beweging in de jaren dertig van deze eeuw en de filosofie van Cheikh Anta Diop. En nog steeds klinken met grote regelmaat pleidooien voor een grotere waardering van de eigen Afrikaanse cultuur, voor erkenning en gebruik van eigen Afrikaanse filosofie en voor een bestudering van voorkoloniale Afrikaanse samenlevingen om als model te dienen voor het huidige Afrika.³

Toch wordt voor oplossingen voor de Afrikaanse problemen vaak, en dikwijls onder druk van IMF of Worldbank, naar het Westen gekeken: de geplaagde Afrikaanse landen moeten een meerpartijen-democratie invoeren, alsmede een vrije, kapitalisti-

sche markteconomie zonder overheidssubsidies voor voedingsmiddelen; de munten moeten gedevalueerd worden, nationale ondernemingen geprivatiseerd en het overheidsapparaat ingeperkt. Terecht merkt Davidson op dat het probleem met deze opvattingen is, dat men er van uit gaat dat tijdens de koloniale periode de Afrikaanse staten een structuur hebben gekregen die vergelijkbaar is met die van het Westen, en die als voedingsbodem kan dienen voor een meerpartijen-democratie. Er wordt geen rekening mee gehouden dat de Europese koloniale activiteit in Afrika in dit opzicht gefaald heeft.

Een belangrijke oorzaak van het Afrikaanse probleem lijkt mij te zijn gelegen, niet zozeer in de vervreemding, zoals Davidson schrijft, van 'de' Afrikaan van zijn wortels, maar in de groeiende vervreemding tussen bevolking en elite. Het bestaan van deze kloof wordt ook door Davidson beschreven en toegeschreven aan de noodzaak van surplusextractie ten behoeve van de ontwikkeling van de economie (steden versus platteland), aan de onmogelijkheid om in de huidige economische verhoudingen te zorgen voor voldoende voedsel en aan het ontbreken van een werkend staatsapparaat.

Hier komen nationalisme en tribalisme weer om de hoek kijken: een van de eerste zaken die de nationalistena hun machtsvername ter hand namen, was het propageren van de nationale staat. Alleen nationale staten zouden immers leiden tot levensvatbare samenlevingen. Tot de teleurstelling van de nieuwe machthebbers bleek dit streven naar de opbouw van nationale staten maar matig succesvol en met lede ogen moesten ze de opkomst aanschouwen van het tribalisme, van een vorm van politiek en samenleven die gebaseerd is op etnische in plaats van nationale loyaliteit. Davidson beschouwt de opkomst van dit tribalisme als een reactie op het onvermogen van het Afrikaanse bestuur om de noodzakelijke sociale en economische zekerheid te bieden.

Davidsons gebruik van de term 'tribalisme' is onder wetenschappers op dit moment overigens niet meer zo in zwang vanwege de negatieve connotaties (achterhaald, primitief, ongewenst) die aan de term kleven. Vaak gebruikt men in plaats daarvan een begrip als 'etnicisme'. Politieke tegenstanders van de tribalisten, en daartoe behoren de leden van de nationale elites in postkoloniaal Afrika, gebruiken de term weer wel, juist vanwege die negatieve connotatie. Om deze reden koos ook Davidson voor de term. Hoewel hij het prekoloniale Afrikaanse tribalisme beschouwt als een positief verschijnsel dat heeft geleid tot florerende samenlevingen, gebaseerd op wetten en wetshandhaving, heeft hij geen enkel begrip voor het moderne tribalisme: 'modern tribalism flourishes on disorder, is utterly destructive of civil society, makes hay of morality, flouts the rule of law.' (11)

Helaas geeft Davidson geen nadere analyse van het fenomeen 'tribalisme', wat jammer is aangezien het hier een verschijnsel betreft dat vrijwel overal in Afrika (en daar buiten) de gemoederen in beroering brengt. Dit komt waarschijnlijk doordat de romanticus Davidson eenvoudigweg weigert om het moderne tribalisme als 'Afri-

kaans' te erkennen. Volgens hem is dat wat tegenwoordig als 'tribalisme' beschouwd wordt niets anders dan een Europese misinterpretatie van conflicterende belangen in instabiele Afrikaanse nationale staten: 'What rapidly developed was not the politics of tribalism but something different, and more divisive. This was the politics of clientelism'. (206)

Toch worden hierdoor belangrijke aspecten van het fenomeen genegeerd, zoals de vraag waarom inwoners zich bij het disfunctioneren van de staat juist gaan organiseren langs etnische lijnen, of de vraag hoe het behoren tot staat of stam door individuele Afrikanen wordt ervaren en gerechtvaardigd (voor het individu is er geen sprake van een rationele keuze tussen stam en staat op grond van economische overwegingen, het gaat immers ook om 'behoren tot', om de eigen identiteit). Een andere vraag luidt wat het eventuele verband is tussen moderne etnische groepen (stammen) en die uit het oudere, prekoloniale verleden. Terecht merkt Davidson op dat Afrikaanse stammen lang niet altijd eeuwenoude eenheden zijn, maar vaak pas recent, meestal gedurende de koloniale periode (en onder koloniale invloed) zijn ontstaan. Interessant blijft in die gevallen dat ook 'nieuwe' etniciteiten teruggrijpen op oudere Afrikaanse symbolen en loyaliteiten. En ook: een fenomeen dat voor de waarnemer relatief recent lijkt te zijn ontstaan, hoeft door de betrokken individuen niet als zodanig te worden ervaren, integendeel: tradities hebben opmerkelijk weinig tijd nodig om zeer sterk verankerd te raken in een gemeenschap.⁴

Met een eenzijdige verwijzing naar het functioneren van de nationale staat wordt aan het gecompliceerde, tegelijkertijd zowel behoudende als vernieuwende karakter van tribalisme geen recht gedaan. Het is dan ook zeer de vraag in hoeverre tribalisme op zou houden te functioneren indien Afrikaanse staten in de toekomst wél economische en sociale zekerheid kunnen bieden. Interessant is dat dit tribalisme een invalshoek biedt die 'Afrikaans' is, die goed lijkt aan te sluiten bij de Afrikaanse belevingswereld, maar door Davidson niet wordt beschouwd als een eventuele oplossing voor het door hem gesignaleerde probleem van vervreemding in Afrikaanse samenlevingen.

De Europese parallel

Zoals gezegd schuwt Basil Davidson de vergelijking niet. De vergelijking zoals hij die maakt met Oost-Europa, is om meerdere redenen een voor de hand liggende. Zo is dit deel van de wereld net als Afrika overheerst geweest door buitenlandse machthebbers en speelde de nationalistische ideologie bij het onafhankelijkheidsstreven een belangrijke rol. Na de onafhankelijkheid ontstonden ook hier grote problemen van politieke, sociale en economische aard, en ook hier wordt voor oplossingen vooral naar het Westen gekeken, zeker sinds de val van het communisme. Bovendien heeft de auteur,

net zoals het geval is met Afrika, een persoonlijke band met dit deel van de wereld (hij heeft er in de Tweede Wereldoorlog gevochten). Daarom is het des te spijtiger dat deze vergelijking niet helemaal uit de verf komt, misschien doordat Oost-Europa en Afrika toch niet zo vergelijkbaar zijn als de auteur veronderstelt, misschien omdat een enkel hoofdstuk onvoldoende gelegenheid biedt om een dergelijke vergelijking werkelijk uit te diepen.

Voor Davidson is de belangrijkste conclusie die de bestudering van de Europese situatie oplevert, dat nationalisme niet langer onlosmakelijk verbonden is met nationale staten, maar vaak geworteld is in oudere gemeenschappen. Voor de lidstaten van de EG geldt bovendien dat de nationale staten van twee kanten worden aangetast: enerzijds door de politiek van de EG en anderzijds door regionale tradities, talen, dialecten en culturen. En hieruit weet Davidson vervolgens een positieve boodschap voor Afrika te halen: 'Europe has needed more than two centuries to go through its experience of nation-statism from its formative beginnings... to the unfolding thought that nation-statism has come near the end of its useful life. But it seems that Africa has covered this ground in just half a century'. (288)

Al met al is *The black man's burden* zonder meer een mooi boek om te lezen. Voor de vakhistoricus is Davidsons analyse niet bijzonder vernieuwend of interessant, maar er is zeker sprake van een goede synthese van meer en minder recent onderzoek, gegoten in een vorm waarin de auteur (gelukkig) rond uitkomt voor zijn persoonlijke betrokkenheid bij het onderwerp. Davidsons centrale stelling dat het vanuit Europa geëxporteerde nationalisme hoofdschuldig is aan de huidige Afrikaanse problemen, blijft gedurende zijn betoog niet overeind en lijkt me bovendien onjuist.

Belangwekkend is de stelling, die goed wordt onderbouwd, dat nationalisme de heersende ideologie is in onze eeuw, veel meer dan kapitalisme of socialisme. Minder overtuigend is de verdere theoretische uitwerking van begrippen als nationalisme en tribalisme. Maar het boek beoogt dan ook iets heel anders: het is een poging de huidige Afrikaanse situatie te begrijpen en zelfs een begin van een oplossing aan te dragen. Dit is een ambitieuze doelstelling die per definitie niet volledig te realiseren valt, maar dat laatste acht ik niet bezwaarlijk. Ook kan ik wel leven met een (toch wel) gebrek aan nuance dat een boek als dit vrijwel onvermijdelijk kenmerkt. Zeker omdat het een boek betreft waarover de auteur zelf opmerkt: 'these pages offer the conclusions of a lifetime' (8).

Noten

1. Zie bijvoorbeeld: Jan Nederveen Pietersen, *Wit over zwart* (Amsterdam en Den Haag 1990); V.Y. Mudimbe, *The invention of Africa. Gnosis, philosophy and the order of knowledge* (Bloomington en Indianapolis 1988).
2. E.D. Morel, *The black man's burden. The white man in Africa from the fifteenth century to World War I* (Londen 1920, geraadpleegde herdruk 1969) 7-8.
3. Diops bekendste werk is Cheikh Anta Diop, *The African origin of civilization* (1955). Recente uitingen van deze visie zijn bijvoorbeeld Clinton M. Jean, *Behind the Eurocentric veil. The search for African realities* (Amherst 1991) en Mudimbe, *The invention of Africa*.
4. Deze 'invention of tradition' is inmiddels een bekend, maar niettemin nog steeds interessant thema, dat werd opengelegd in Eric Hobsbawm en Terence Ranger, ed., *The invention of tradition* (Cambridge 1983). Waardevol zijn ook: M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe* (Cambridge 1985); Eugene Roosens, *Creating ethnicity: the process of ethnogenesis* (Newbury Park 1990) en Denis-Constant Martin, 'Le choix d'identité', *Revue Française de Science Politique* 42.4 (1992). Specifiek voor Afrika: Leroy Vail, ed., *The creation of tribalism in Southern Africa* (Londen 1988); J.-P. Chrétien en G. Prunier, ed., *Les ethnies ont une histoire* (Parijs 1989); Karin Barber en P.F. de Moraes Farias, ed., *Self-assertion and brokerage: early cultural nationalism in West Africa* (Birmingham 1990) en Wim van Binsbergen, *Kazanga. Etniciteit in Afrika tussen staat en traditie* (inaugurele rede; Amsterdam 1992).